

ДРАМАТУРГІЯ Я. ДЫЛЫ: СПРОБА ЛІНГВАТЭКСТАЛАГІЧНАГА АСЭНСАВАННЯ

Язэп Дыла (сапраўднае імя – Восіп Лявонавіч Дыла) пакінуў след у беларускай літаратуры як паэт, празаік, перакладчык, аўтар публіцыстычных артыкулаў і літаратурных успамінаў, але найбольш яго талент выявіўся ў галіне драматургіі. Асноўную ўвагу Я. Дыла аддаваў гістарычнай тэматыцы, і з твораў даваеннага перыяду асабліва трэба адзначыць п'есу "Панскі гайдук" [1], пастаўленую ў 1924 г. і выдадзеную толькі праз два гады, у 1926 г. [2, с. 195].

Ужо самы пачатак п'есы, г. зн. пералік дзеючых асоб, дазваляе заўважыць наступныя чатыры асаблівасці.

Першая. Дзеянне не проста пералік персалажаў, але і іх падрабязная характарыстыка; прычым нават пернія ў спісе атрымліваюць даволі агульнае апісанне знепіннасці, але пры гэтым абавязкова ўказваюцца найбольш істотныя, вызначальныя рысы характару (гл. падкрэсліванне ў змешчаным ніжэй урывку), напрыклад:

Княгіня Раіна Пруцкая-Горская – уладарка Заўшыві і Вызны; удава па 4 мужу; асоба 33–35 гадоў; санарыстая, тэмпераментная мацнатка; прыгожая, жывая, чорнага воласу.

Пані Даміцэля Магільніцкая – яе прыбліжоная і ахмістрыня; таксама ўдова, асоба 38–40 гадоў; дэкадуменная вясёлуха і распустніца, светлага воласу.

Пан Тадэвуш Чарнецкі – намеснік усіх двароў княгіні; стары кавалер за 45 гадоў; хітры і жорсткі адміністратар; сыты, з чэравам; з сівымі ўжоскочымі.

Пан Ян Рымніцкі – маршалак дварны ў княгіні; удавец за 50 гадоў; аматар навеселіцца і выпіць; дабрадушны, з сівымі ўжоскочымі" [1, с. 109].

Другая. "Сацыяльная эліта" атрымлівае пераважна адмоўную характарыстыку, у той час як прадстаўнікі простага народу, у тым ліку змагары за лепшую долю, паказваюцца як асобы станоўчыя, напрыклад: Пан Мацей Зубкоўскі – "*тыповы польскі шляхціц, без увагі*"; Пані Зубкоўская – "*недалёкая розумам*"; Кецілз Ігнаны Яхіда – "*целівы, кабеталюбівы і святоша на словах і пры дэюжах*"; Матка Міхаліна Геднарская – "*фанатычка, якой усе баяцца*"; параўн.: Паўлюк Байстручэня – "*статны, здаровы, адважны, удалы хлопец*"; Мікіта Цыга – "*жывы, вясёлы, таварыскі*"; Ульяна Карабчанка – "*прыгожая, ціхая; выдатная тапчорка*". [1, с. 109].

Трэцяя. Паводле часу палзе п'есы "раскіданыя" амаль на тры гады (з восені 1892 г. да лета 1895 г.), што рытуе адрасата твора да ўспрыняцця пэўных змен, развіцця дзеянняў і характараў.

Чацвёртая. Сацыяльная і нарकोўная эліта – гэта людзі пераважна "ва ўзрасце", у той час як сярод простых людзей паказана шмат моладзі. У выніку ўзнікае эфект сімвалічнасці мастацкага расповеду: на змену старому павінна прыйсці новае, прычым гэта мае дачыненне як да агульнафіласофскага, так і ўласна сацыяльна-палітычнага плану.

П'еса складаецца з пяці дзей, пры гэтым цікава, што яны маюць не проста нумары, але і назвы: Дзея I – "Ад сахі ў палац"; дзея II – "З боскай дапамогай"; дзея III – "Першыя бліскавіны"; дзея IV – "Навальніца"; дзея V – "Ваўчыца ў западні". Такая асаблівасць вымушае разглядаць "Панскага гайдука" не толькі як п'есу "для сцэны", але і як твор, прызначаны менавіта для чытання; рэмаркі ж, якія ўтрымліваюць дакладныя ўказанні для акцёраў [3], дазваляюць "убачыць" твор і чытачу:

Паўлюк (вяселяючы, палівае сабе). О, цікавыя чуткі ў народзе пайшлі!.. Цікавыя, Шыман!

Шыман (прысеўшы на лаву). Ну, ну, кажы...

Паўлюк (вытўішы поўны куфаль; адрыўна, ціха). Смаленым, браце, запахла ў наветры!..

Шыман (прыгінаючыся да яго). Як-та смаленым?

Паўлюк (галасней, нястрымана). Глядзі, як бы хутка чырвоны певень не загуляў кругом! [1, с. 140].

На карысьць зробленай вышэй высновы сведчыць і той факт, што кожная дзея пачынаецца з найпадрабязнага апісання "інтэр'ера", і апісанне таксама дапамагае не толькі рэжысёру-пастаноўшчыку, але і ўласна чытачу.

Характэрнай асаблівасцю п'есы Я. Дылы з'яўляецца імкненне да мантанасці падзей, якая павінна сведчыць пра тыповасць паказанай у "Панскім гайдуку" сітуацыі, што можна заўважыць зноў жа ў самым пачатку твора: па-першае, дзея I пачынаецца з размовы, у якой прымае ўдзел народ, а па-другое, пералік дзеючых асоб уключае 35 пазіцый, частка якіх – зборныя, калектывы: "Трое праезджых шляхціцаў. Манаікі кляштар. Шляхта – ўцекачы ў Морач, у кляштар. Запарожцы, гайдамакі, крымцы і беларускія сяляне-паўстанцы. Гайдукі і слугі княгіні і шляхты. Пакаёвыя дзяўчаты з Заўшыцкага палаца. Сяляне, сялянкі і чаладзь з Заўшыц" [1, с. 110]. Акрамя гэтага, агульную незадаволенасць народа выражаюць калектывныя рэплікі, што, як пры дыялогу, афармляюцца з дапамогай працяжніка і падаюцца кожная з новага радка:

Галасы сялян:

– Адала нас на здзек гэтаму кату!..

– Бізун на полі! Бізун на стайні!.. І ў будні... і ў свята!

– За крываваю панцу працу адна ў паноў настала падзяка – бізун!..

– А ксёндз жа! Сам п'яны, а яшчэ награжае нябеснымі карамі за нашае нібыта п'янства!..

– Цалуй, кажэ, бізун, бо то рука не ката, а божыя рука кіруе ім на вашых спінах!.. Растлумачыў, што і казаць!

– Не стала зусім літасці! Не стала праўды на свеце! [1, с. 128].

Як ужо адзначалася, п'еса была пастаўлена ў 1924 г., а значыць, стваралася ў той час, калі моўныя нормы беларускай літаратурнай мовы толькі стабілізаваліся. Пра гэта сведчаць, напрыклад, неўжывальныя зараз формы лезспрымётнікаў: *згуртаваўшыхся, астанаўішыміся*. Але Я. Дыла імкнуўся і да таго, каб праз маўленне персанажаў зрабіць свой твор гістарычна праўдзівым; з гэтай прычыны ў тэксце даволі шырока выкарыстоўваюцца паланізмы, у першую чаргу – у маўленні паноў, шляхты: *хэнць, прэндзей, пся маць, псякрэў*. Іншы раз нават уся размова адбываецца на аснове змешвання польскай, рускай, беларускай моў:

Пані Зубкоўская (устрывожана). Але цо ж бэндзем робіць тэрас, коханы Матэузі?.. Шымон коні не дал!..

Пан Зубкоўскі. Не дал, бо отправіл старобінскага рабіна, ктуры зрана был у него.. Запытамыся ў тых хлопув, можа, цусь можна бэндзе зробіць... (Да Нічыпара і Сымона, якія ім кланяюцца.) Каханенькія, ці няможна ў вас пакінуць стомленых коней, злеста нашых двох хоць аднаго свежжага атры-

маць. Мы вам добра заплацім, бо хочам выбрацца з гэтай мясцовасці ў Навагрудак або хоць куды-небудзь у іншае месца [1, с. 154].

Дарэчы, у маўленні "сацыяльнай эліты" ўжываецца значная колькасць слоў іншамовнага паходжання, і гэта трэба тлумачыць не "адукаванасцю" паказанага ў п'есе панства, а імкненнем перадаць адносіны паноў да роднай мовы, якія лічылі яе "музыкай". Такая моўная характарыстыка прызначана для таго, каб між іншым выказаць думку: нельга быць духоўна развітым чалавекам, адарваўшыся ад сваёй гісторыі, народа, мовы:

Даміцэля (падыходзячы і становячыся побач). Які, аднак, пан Фэлібэрт няўдзячны! Ваша моцць прэзентавала для яго дзічыну, а ён не вітаваў нават, каб аддзякаваць ясную пано за ўвагу!.. [1, с. 113].

Фальклорны матыў выражаецца ў п'есе, па-першае, праз абрадавую паэзію (дажынкавыя песні), а па-другое, праз апісанне дзеянняў асоб, якія прымаюць удзел у абрадзе дажынак [5]. Так, у тэксе гучаць песні "У полі пшаніца", "Каціўся вяпочак з поля", "Ды стань жа, княгіня, на ганачку", "Проща ж, жнеі. ў маю хатку!", "Ды зялёны бор, зялён над усімі барамі", "Стары й малады хлеб сустрэкаліся"; паэтычныя тэксты суправаджаюцца рэмаркамі з апісаннем дзеянняў рытуальнага характару, напрыклад:

Пры словах: "спаном... вітаем" Уляня перадае пані-княгіні спон, а атрымаўшы ад гаспадыні хлеб-соль, перадае яго першаму з жэняцоў – Паўлюку. які назвай ставіць яго пасярэдзіне стала з закускамі. Дзяўчына пры гэтым параснеў кажа... [1, с. 116].

Агульны каларыт, ствараючы фальклорнымі спесамі, узмацняецца шырокім ужываннем рознага тыпу ўстойлівых канструкцый, сярод якіх мы сустракаем фразалагізмы, прыказкі, прымаўкі: *ідзе ... ўгору; лёгкі ... на ўспамін; прамачыў горла; яно [горла] перасохла; цёмная (гэта) справа; маленым ... запахла; чырвоны павень (= "пажар"); грэх у мех ды кіем на баку; усе мы пад богам жывём; паярок горла ... стала; адны на другіх вячком едуць, б'юць і плакаць нават не оваюць; горла ... высыхла; (дагтуль) збан виду носіць, пакуль не трэсне і інш.* Такія адзінкі ўжываюцца вельмі шырока: так, прыклады з 2-га па 7-ы, прыведзеныя вышэй у гэтым абзацы, выкарыстаны на адной і той жа старонцы 140; цікава, што такая насычанасць маўлення персанажаў устойлівымі адзінкамі не стварае эфекту штучнасці, ненатуральнасці маўлення, а робіць яго больш "жывым", трапным.

Уплыў часу напісання п'есы, г. зн. афіцыйная ідэалогія ў імятатэатральнай наслярэвалюцыйнай краіне, прасочваецца не толькі ў тым, што ў "Панскім гайдуку" намалювана ўзброенае змаганне з прыгнятаўшымі, але і ў тым, што гэтая справа паказваецца як сапраўды інтэрнацыянальная: так, у дзеі IV прыводзіцца сцэна гуляння паўстанцаў, дзе побач з беларусамі знаходзяцца іх паплечнікі – запарожцы, гайдамакі, крымскія татары. Я. Дыла, імкнучыся зрабіць твор як мага больш праўдзівым, надзяляе гэтых персанажаў пэўнымі асаблівасцямі маўлення (якія, адпак, не перашкаджаюць ім добра разумець адзін аднаго). Так, казачы сотнік ужывае спецыфічную для ўкраінскай мовы

форму дзеяслова на -му ("... з шабляю скакацьму..."), а ад татарына мы чуем: "Наи хоча свая скакат!.." [1, с. 165].

Наогул, тэкст "Панекага гаўдука" сведчыць пра пільную ўвагу аўтара да адбору моўных сродкаў. Невыпадкова ў маўленні Невядомага (бы манашка) выкарыстоўваюцца царкоўнаславянскія:

Нічытар. А скуль жа зараз ідзеш?

Невядомы. З Заўшыц!.. У пані княгіні былі на навітанні!.. «... Што нам не згадзілася там – палім, нічым!.. Шкода от, што ступь птушкі мацёррыя вылецелі!.. Зело огорчэн атаман наш слаўны Байструк, помстою свяціцэнною пылаа!.. Аднак коліку некую панства і слуг яго верных істробіхом і гнездовіча сіе паганеае разорыхом [1, с. 158].

Для моўнай характарыстыкі персанажаў Я. Дыла выкарыстоўвае не толькі лексічны ўзровень, але і ўзровень сінтаксісу. Так, карчмар Шымаці у пераліку дзеючых асоб апісваецца як "начытаны, пісьменны і крыху філосаф" [1, с. 109]; у дзеі III падчас размовы з сваёй жонкай Пэсяй ён гаворыць: "Ай, Пэсэ-лэ!.. Ну што ты ў гэтым разумееш?! Гэтыя весткі з Вальні і Пидолля аб паўстанні казакоў зрабілі тое, што на кірмашах гандляры набаўляюць цану, а паны прытрымліваюць збожжжа, спадзеючыся, што з-за неспакою на Украіне пшаніца тутэйшая яшчэ больш уздаражэе!" [1, с. 139]. У прыведзеным урыўку апошні сказ паводле структуры з'яўляецца складаным сказам з рознымі відамі сувязі, які ўтрымлівае 4 прэдыкатыўныя часткі, і 3-я з іх ускладнена адасобленай акалічнасцю (дзепрысягоўем); зразумела, што такое выказванне пэўным чынам характарызуе гаворачага і сведчыць пра яго адукаванасць.

Узаемадзеянне сінтаксісу і агульнай семантыкі выказвання можна назіраць у эпизодзе размовы княгіні Прушынскай-Горскай з пані Даміцэляй Магільніцкай:

Княгіня (халадна, даючы гэтым зразумець палюбоўнікам). Прабачайце! (Ксяндзу.) Мне трэба было вас бачыць, ойча Ігнацы! (Да Даміцэлі.) А што Даміцэля хацела?

Даміцэля (крыху ў замяшанні). Прашу выбачыць мяне, ясна пані, але ў мяне не такая ўжо пільная да пані справа!.. Я зайду потым!.. (Хоча ісці.)

Княгіня. Проша набачыцца зараз з панам Тадэвушам, ён мае да Даміцэлі якраз пільную справу! [1, с. 133].

У прыведзеным урыўку бачна, што зваротак да двух суразмоўцаў атрымлівае рознае сінтаксічнае афармленне: да ксяндза, які карыстаецца большай павагай у параўнанні з Даміцэляй, княгіня звяртаецца ў форме множнага ліку другой асобы ("вы"), а да пані Даміцэлі, якая менш патрэбна ў гэты момант і нават перашкаджае вырашэнню тэрміновай справы, – у форме адзіночнага ліку трэцяй асобы.

Важна, што ў п'есе можна прасачыць узаемадзеянне не толькі моўных адзінак розных узроўняў, але і ўзаемадзеянне ўласна тэксту і пазатэкставай складальнай. Так, у дзеі I падчас спробы ўшчуваць сялян і заклікаць іх да паслухмянага, ксёндз Яхіда робіць наступную прамову:

Кс. Яхіда (злёгка хістаючыся). Грэх вялікі перад спасам нашым, непаслухмяства... скарга на ўладароў і апекуноў ваших... п'янства... бойка паміж сабою!.. [1, с. 127].

У прыведзеным урыўку мы бачым, як сінтаксіс і пунктуацыя (часткі выказвання сэнсава нязвязаныя, раздзяляюцца шматкроп'ямі) прызначаны для перадачы інтанацыі, якая сведчыць пра асобу гаворачага: выступаючы перад сялянамі, кс. Яхіда знаходзіцца ўжо ў стане істотнага ап'янення, што і выклікае нязвязнасць думак і паўзы ў маўленні, тэкстава "выражання" праз шматкроп'е.

Аналізуючы тэкт п'есы Я. Дылы, трэба адзначыць пэўную няроўнасць пяці дзей паводле аб'ёму. Так, першая складае 19 старонак (с. 111–130), другая – 8 (с. 130–138); трэцяя – 12 (с. 138–150); чацвёртая – 18 (с. 150–168); пятая – 12 (с. 168–180). Відавочна, гэта сведчыць пра тое, што для аўтара галоўнай з'яўляецца не "знешняя" (= часавая) сіметрыя сцэнічнага твора, а ўнутраная логіка твора літаратурнага, які павінен уздзейнічаць на чытача праз створаныя ў ім вобразы.

Такім чынам, п'еса "Панскі гайдук" Я. Дылы дазваляе гаварыць пра злучэнне ў ёй патрабаванняў, што ставяцца да твора як сцэнічнага (разлічанага на глядача), так і да літаратурна-празаічнага (разлічанага на чытача), а тэкт рэплік і рэмарак сведчыць пра пільную ўвагу яе аўтара да мастацкага слова.

ЛІТАРАТУРА І ЗАЎВАГІ:

1. Дыла, Я. Творы / Я. Дыла. – Мн.: Маст. літ., 1981. – 351 с.
2. Беларускія пісьменнікі (1917–1990): Даведнік / Склад. А.К. Гардзіцкі; Нав. рэд. А.Л. Верабей. – Мн.: Маст. літ., 1994. – 653 с.
3. Дарчы, такое шырокае ўжыванне рэмарак дазваляе гаварыць пра пэўную паралель з драматургіяй Р. Кобеца, у прыватнасці – з п'есай "Гута".
4. У якойсьці ступені гэта нагадвае вядомую сітуацыю з захапленнем французскай мовай, якое апанавала рускае дваранства ў XVIII–XIX ст.
5. Пачатковая карціна дажымак вымушае правесці паралель з драматургіяй В. Гарбаньвіча, у прыватнасці – з драмай "Максім Саравітан", напісанай у 1927 годзе; нагадаем, што "Панскі гайдук" Я. Дылы выданы ў 1926 г.